Radboud Repository

Radboud University Nijmegen

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

This full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.
http://hdl.handle.net/2066/94983

Please be advised that this information was generated on 2013-12-13 and may be subject to change.

Markten en het recht op leven

Over een nieuw gesprek tussen economie en theologie

In de geschiedenis van de Westerse markteconomieën treffen we veelvuldig felle discussies aan over de effecten van de almaar voortschrijdende liberalisering en commercialisering. Ook thans wordt weer door diverse groeperingen gewezen op het dreigend gevaar van wat je 'het imperialisme van het marktprincipe' zou kunnen noemen. Wat is eigenlijk aan de orde wanneer we spreken van ´een markt´? Welk beeld van de wereld wordt daarmee ingesteld? En waarom bemoeien christelijke kerken en theologen zich met zulke problemen?

Toine van den Hoogen

Een hoofdreden is, dat het hier gaat om zeer urgente maatschappelijke vragen. Het verhandelbaar maken van water in Canadese meren, versoepeling van winkelsluitingstijden, initiatieven om publieke taken als openbaar vervoer en gezondheidszorg naar de markt te brengen, worden door critici opgevat als even zovele aanslagen op ons historisch gegroeid besef van het bonum commune (het algemeen welzijn). Het gaat dus om even zovele fundamentele vragen bij ons wereldbeeld. Het debat over vermarkting van allerlei levensdomeinen en over deregulering en re-regulering van markten is een signaal dat aangeeft hoe urgent de vraag is wat een 'markt' eigenlijk is en welke aspecten van een wereldbeeld in dat begrip schuilen.

Deze en dergelijke vragen worden aan de orde gesteld in het onderzoek van de leerstoel fundamentele theologie binnen de Faculteit der Theologie van de Koninklijke Universiteit Nijmegen (KUN) . In samenwerking met de Faculteit der Managementwetenschappen wordt er gewerkt aan projecten op het raakvlak van economische wetenschap en theologische wetenschap.[1] Dat raakvlak is een wetenschappelijk domein dat maatschappelijk gezien erg actueel is. Het is tevens een domein met een geschiedenis die teruggaat tot vóór-moderne tijden in onze maatschappelijke geschiedenis. Daarom nu eerst terug naar deze voorgeschiedenis. Daarna zal ik het wetenschappelijk en het maatschappelijk belang van dat onderzoeksdomein verhelderen.

Er was eens[2] een zeer rijke woekeraar, zo wordt verteld in een van de Middeleeuwse exempla ten behoeve van predikers en biechtvaders. Deze man, die schatten van diverse kerken in pand hield, voelde zijn dood naderen en bedacht niet meer in staat te zijn op tijd zijn woekergelden terug te geven aan hen van wie hij ze verworven had. Dat was een groot probleem, want één der adagia rond het lot van de woekeraar luidde, dat er geen verzoening

mogelijk was met God, zelfs wanneer er sprake was van oprecht berouw, tenzij deze bezittingen werden terug geschonken. De stervende liet een verwant komen die een benedictijner abt was. Met hem sprak hij af dat al de roerende en onroerende bezittingen in diens bezit zouden komen als de abt bereid was de woekeraar de absolutie te verlenen en bereid was bij God rekenschap af te leggen over de ziel van de overledene. De abt was van mening dat de man in kwestie, de woekeraar, oprecht berouw had en na de bisschop om advies gevraagd te hebben over de bestemming van de bezittingen, ging de abt terug om de afspraken ten uitvoer te leggen. Nauwelijks was dit gebeurd of de woekeraar overleed. Nadat zijn lichaam was opgebaard in de kapel van het klooster, heeft zich volgens het getuigenis van een oude monnik 's nachts bij de baar een dispuut afgespeeld tussen vier engelen en vier duivels die rondom de kist plaatsnamen. De duivels beriepen zich op psalm 35 waarin de rechtvaardigheid van God wordt geprezen en eisten de dode voor zich op: want hij was schuldig. De engelen antwoordden dat het einde van de psalm spreekt over de gerechtigheid van God en diens barmhartigheid en dat een mens die oprecht berouw getoond heeft, daarop mag vertrouwen. Dat antwoord verwarde de duivels en vóór hun ogen namen de engelen de man mee naar de hemel. Zo werd het woord van Jezus in herinnering gebracht dat er vreugde is bij de engelen van God over één zondaar die zich bekeert (Lk. 15,10).

Waarover gaat dit verhaal? Het gaat kennelijk over theologie, over voorstellingen van de bestemming van de mens, een leven bij God. Gaat het ook over economie? Le Goff situeert het verhaal in het kader van nieuwe economische verschijnselen die zich voordeden in het Westen sinds het jaar 1000. Ze hingen samen met nieuwe ambachtelijke technieken in bijvoorbeeld de landbouw, de ontwikkeling van nieuwe gereedschappen en met de sterke uitbreiding en intensivering van een netwerk van handelsbetrekkingen. Geld lenen en interest berekenen werden parallel daaraan steeds belangrijker. En 'woeker', een overmatige en onrechtvaardige prijs berekenen voor geldleningen, was een belangrijk aspect daarvan dat de aandacht vroeg van toenmalige theologen en canonisten, biechtvaders en predikers. Zó komt een dergelijk verhaal in biechtboeken. De aandacht van theologen en anderen ging uit naar wat zij beschouwden als de zonde van de woeker. Maar dit mag niet uit het oog doen verliezen dat daarin ook de vraag schuil ging naar een denken over nieuwe (economische) verschijnselen dat nog nauwelijks ontwikkeld was.[3] De kerkelijke regelgeving was gebaseerd op wat als een 'juiste' prijs beschouwd werd. En bij de bepaling van de juiste prijs nam men de marktprijs als vertrekpunt. Het kerkelijk oordeel in dezen was derhalve mede afhankelijk van de wet van vraag en aanbod. Le Goff wijst erop dat de prijs van het geld zakte naarmate de rijkdom van een land steeg. Deze prijsvorming werd van kerkelijke zijde vaak als normatief beschouwd en men greep met name in wanneer er sprake was van percentages die sterk ongunstig afweken van de rentevoet van erkende overeenkomsten, met name indien er sprake was van ontwikkelingen die erg ongunstig waren voor de armen. Want de Kerk beschouwde zichzelf - minstens in theorie - als de beharligster van de armen, hoewel ze volgens Le Goff in de praktijk daar nogal eens van afweek. Zwaarwegende en excessieve rentepercentages, met name van als 'beroeps' beschouwde financiers, konden rekenen op een veroordelende houding. Vooral in de twaalfde en dertiende eeuw groeide onder theologen ook ter zake deze economische praktijk een toepassing van het antropologische en theologische ideaal van de 'maat'. In feite werden steeds minder van zulke praktijken verboden en veroordeeld dankzij het ontstaan van nieuwe gebruiken en normen op het gebied van wat wij de economie noemen[4]. Dit bood de matige woekeraar een kans door de mazen van satans net te glippen. Daarover gaat dit verhaal.

Het verhaal illustreert een probleem dat ook ons nog sterk bezighoudt. De vraag naar de juiste prijs is in zijn kern de vraag naar de maat waarmee een gegeven marktprijs gemeten en beoordeeld dient te worden. Het fragment maakt tevens duidelijk dat de vraag naar de maat

niet slechts een morele vraag was. Het ging niet alleen over economie en ethiek Het ging uiteindelijk om de vraag of deze maat maatgevend was in het opzicht van de bestemming van de mens, in het licht van zijn lot dat de dood over het bestaan velt.

Juist onder dit gezichtspunt – het vraagstuk van de maatvoering van het menselijk leven en de betrokkenheid ervan op de lotsbestemming van de mens - valt het te begrijpen, dat de reconstructie van het Middeleeuwse exemplum van belang is voor tegenwoordig. Onder dit gezichtspunt hebben wetenschappelijke economen en wetenschappelijke theologen een fascinerend domein herontdekt. Temidden van de protesten tegen complete vermarkting en economische globalisering van alle levensdomeinen rijzen telkens weer vragen over wat de zingevende kaders van ons menselijk handelen zijn en kunnen zijn. Het is precies in deze context dat de economische en de theologische wetenschap elkaar weer tegenkomen. Tot ver in de twintigste eeuw is er een splitsing blijven bestaan tussen economisch onderzoek naar marktprocessen en ethisch-politiek en theologisch-politiek onderzoek naar waarden. Nu is er sprake van een doorbraak. De onderscheidenheid en differentiatie tussen economie en theologie en de kritische betrokkenheid op elkaar blijven bestaan. Maar het dualisme tussen de twee verdwijnt. In de economische wetenschap staat de studie naar vorming en accumulatie van waarden centraal, maar groeit nu het inzicht dat waarden slechts binnen de zinhorizon van een samenleving en cultuur kunnen worden verstaan. In de theologie staat de studie naar de waarde van een religieuze zinhorizon centraal, maar groeit het inzicht dat deze slechts te verstaan is in zoverre ze wordt bemiddeld door een maatschappelijke en dus economische werkelijkheid. Komend vanuit achtergronden van onderscheiden wetenschappelijke tradities, groeit het inzicht dat de klassieke dualismen binnen de eigen discipline en tussen de disciplines kunnen worden overwonnen.

De vraag naar de maatvoering op de markt is niet alleen een vraag naar de relatie tussen marktprijzen en goederen op markten. Het is vooral ook een vraag naar de begerenswaardigheid die goederen in gegeven maatschappijformaties voor mensen bezitten en het is een vraag naar de machtsverhoudingen tussen de partijen op de vele markten waardoor een samenleving wordt gekenmerkt. Deze aspecten van economie maken duidelijk dat met economie ook vraagstukken van een wereldbeeld verbonden zijn. En daarover kan en dient tussen economische en theologische wetenschap een intensieve discussie gevoerd te worden. Deze discussies zijn zo spannend omdat ze niet langer verlopen langs het onderscheid tussen 'feiten' die de economie zou onderzoeken en 'waarden' die behartigd zouden worden door de theologie. Het gaat veeleer om een nieuwe relatie tussen beide takken van wetenschap, waarin beide worden geconfronteerd met grote conflicten in (hedendaagse) maatschappijformaties.

Mooie voorbeelden van deze vragen zijn te vinden in het document (een zogenoemde herderlijke brief) dat in 1986 werd gepubliceerd door de rooms-katholieke bisschoppen van de Verenigde Staten en dat de titel kreeg Economische rechtvaardigheid voor allen (verder afgekort als ER).

De rooms katholieke bisschoppen hebben het document in een aantal rondes van intense discussies tussen onder meer theologen en economen laten maken, omdat ze zeggen dat de economie van de Verenigde Staten staat voor een aantal grote uitdagingen. Deze uitdagingen hebben ten eerste betrekking op de relatie tussen de Amerikaanse economie en de economie in vele ontwikkelingslanden. Ze hebben vervolgens betrekking op de wereldwijde gevolgen van de economie voor het milieu. Ten derde is er een grote vlucht van kapitaal en technologie naar buitenlandse economieën. Mede daardoor bestaat in de eigen binnenlandse economie een enorme werkeloosheid en grote armoede. Er is tenslotte een diep conflict

tussen de gigantische omvang van het militair-industrieel complex en de schrijnende sociale problemen in de Amerikaanse samenleving die met werkeloosheid en armoede samenhangen en die vooral voorkomen onder zwarten, Hispanics, jongeren en vrouwen.

De rooms-katholieke bisschoppen schrijven dat deze economische problemen hen confronteren met de vraag waaruit nu de inhoud van de 'belofte van de Amerikaanse droom' (ER, 19) bestaat. Ze willen hun stem laten horen in het debat over een rechtvaardige economie (ER, 22) en willen hun bijdrage leveren aan 'een onvoltooide taak in het Amerikaanse experiment in vrijheid en rechtvaardigheid' (ER, 18). Ze verwijzen naar Abraham Lincoln en zeggen dat hij en de andere 'voorouders' aan een politiek experiment in vrijheid en rechtvaardigheid begonnen zijn. 'Wij geloven dat de tijd is gekomen voor een soortgelijk experiment om de economische rechten te waarborgen: het scheppen van een orde die de minimumvoorwaarden voor de menselijke waardigheid in de economische sfeer garandeert voor iedereen' (ER, 44).

Het is duidelijk dat de Amerikaanse bisschoppen hun boodschap en brief beschouwen als een bijdrage in het debat over het (Amerikaanse) wereldbeeld. Het gaat hen in deze tekst niet alleen over economie en ethiek in de strikte zin. Hun voorwerp van studie omschrijven ze als de discussie over 'de fundamentele stromingen die het huidige economische leven van de Verenigde Staten bepalen: de strijd om zin en waarde te vinden in de menselijke arbeid, pogingen om de persoonlijke vrijheid te steunen in de samenhang van hernieuwde sociale samenwerking, de dringende noodzaak om billijke vormen van wereldomspannende onderlinge afhankelijkheid te scheppen in een wereld die nu gekenmerkt wordt door uiterste ongelijkheid' (ER, 21).

De manier waarop de Amerikaanse bisschoppen zich hebben uitgesproken over rechtvaardigheid in hun markteconomie kan men opvatten als een nieuwe, eigentijdse voortzetting van de interpretatiegeschiedenis van de boodschap van het christelijk evangelie. Daarmee verkondigen ze dus niet (langer) een onveranderlijk geachte geloofswaarheid of proberen ze niet langer die ondanks alles toe te passen in een geseculariseerde samenleving. Ze wegen af en maken keuzes over de vraag hoe in een seculiere context de christelijke geloofstraditie kan worden vertolkt als een traditie die niet spreekt over een bovennatuurlijke werkelijkheid maar als een traditie die betekenis heeft binnen onze economische dilemma's en conflicten. Het onderzoek dat door economen en theologen gedaan wordt naar ons wereldbeeld, maakt het mogelijk om zicht te krijgen op de praktische en intellectuele draagwijdte van de religieuze traditie van het christelijk erfgoed binnen onze samenleving en haar geschiedenis.

De (voormalige) Rotterdamse theoloog Sperna Weiland schreef eens dat binnen de horizon van nu geen theologie van de laatste vragen en het verlossende antwoord wordt geschreven maar dat er een niet-religieuze, 'politieke' theologie moet ontstaan.[5] Ik verwijs hiernaar omdat ik de hypothese koester dat precies daarom de theologische wetenschap en de economische wetenschap op elkaar stuiten en in gesprek dienen te gaan. De theologie kan in een geseculariseerde samenleving die gekenmerkt wordt door modernisering en globalisering haar 'referent' niet langer zoeken in een bovennatuurlijk geachte werkelijkheid die naast en boven de seculiere werkelijkheid bestaan zou. En de economie vindt haar object van onderzoek nergens anders dan in de 'real economy'. Daarom is het vraagstuk van de relatie tot de economische wetenschap voor theologie een zeer belangrijk veld van onderzoek geworden. Men dient te zeggen dat het gesprek met elkaar een 'interface' is die beiden nodig hebben in hun weg en methodologie bij een hedendaagse intellectuele verantwoording.

Nu terug naar het begin van deze bijdrage. Om de urgentie van politiek-economische vraag-

-stellingen te onderstrepen, verwijs ik naar hetgeen de secretaris-generaal van de Verenigde Naties Kofi Annan zei op vier februari 2002 op het World Economic Forum in Porto Alegre. Hij stelde daar dat 'de onaangename werkelijkheid (is) dat markten een premie zetten op succes en de neiging hebben de armen te straffen voor het simpele feit dat ze arm zijn' [6] Hij riep bedrijven op om werkelijk ernst te maken met deze situatie en de handen uit de mouwen te steken Kofi Annan aarzelde niet om te zeggen: 'Overgelaten aan hun armoede, zullen deze landen zeer waarschijnlijk instorten en terugvallen in conflicten en anarchie, een bedreiging voor hun buren en in potentie – zoals de gebeurtenissen van 11 september ons meedogenloos hebben laten weten – een bedreiging van de wereldwijde veiligheid'.

De hier ge-urgeerde verantwoordelijkheid en ernst gaan veel verder dan de vraag naar meer of minder marktwerking en veel verder dan de vraag of er mogelijkheden bestaan om morele waarden als exogene factoren te betrekken in de verklaring van het handelen van actoren op de markt. Hier gaat het om vragen naar een fundamenteel recht op leven en toekomst dat in de werking van de concrete marktprocessen besloten ligt of door de werking van die processen ontkend wordt. Hier gaat het om een oproep dit fundamentele recht te erkennen en om de daarmee verbonden erkenning van het feit dat een markt niet een neutraal mechanisme is dat voor de een leven bevordert en voor de ander zijn dood betekent. Deze situatie maakt het urgent om met de grootste wetenschappelijke ernst onderzoek te doen naar onze wereldbeelden, in een productieve samenwerking tussen economische en theologische wetenschap.

1 Vgl. T. van den Hoogen en Jan Peil, 'Visies op de markt: een markt van visies', in: E de Jong (Red.), *Markt en waarden*, Nijmegen 2002 (Valkhofpers)
2 Vgl. J. Le Goff, *De woekeraar en de hel. Economie en religie in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1987 (oorspr. Frans: La bourse et la vie. Economie et religion au Moyen Age, Paris 1986) 93-95
3 a.w. p.75
4 a.w. p.77
5 J.Sperna Weiland, *Het einde van de religie Verder op het spoor van Bonhoeffer*, Baarn 1970 (Het Wereldvenster), 174
6 Zie: NRC Handelsblad, 5 februari 2002.